

Forme ale discursului repetat ca tradiții literare europene inserate în tradiția lingvistică românească

Cristinel MUNTEANU

0. Comunicarea noastră pornește de la ideile savantului Eugeniu Coșeriu (1921 – 2002) privind *cultura și tradiția*, cu scopul de a crea un cadru adecvat analizei modificării unor forme ale *discursului repetat*, acesta din urmă considerat tot în accepție coșeriană. Aplicația se dorește a fi, în același timp, și un omagiu personal adus celui care ar fi împlinit anul acesta 85 de ani, dacă nu ar fi dispărut prematur acum 4 ani.

1. Eugeniu Coșeriu definește cultura ca fiind „obiectivarea istorică a spiritului în forme care durează, în forme care devin tradiții, devin forme istorice care descriu lumea proprie a omului”¹. Spiritul respectiv este chiar activitatea creatoare ca atare sau creativitatea însăși (*enérgeia*), anterioară conceptual oricărei tehnici (*dýnamis*) învățate sau experimentate. Astfel, omul devine creator în măsura în care trece dincolo de ce a învățat, creând cultura, al cărei obiect este infinit, întrucât *enérgeia* este activitate liberă². Formele de activitate care, însumate, constituie cultura sunt limbajul, arta, religia și mitul, știința și filozofia, la baza culturii stând tocmai limbajul.

1.1. Ca activitate liberă, cultura se conduce după anumite norme (între care și o normă internă, neimpusă, în sensul vechi al latinescului *obligatio*, acela de ‘legământ’) care implică *universalitatea și antidogmatismul*. Universalitatea înseamnă că „toți oamenii sunt părtași la cultură, iar cultura se face pentru toți oamenii”³, de aici rezultând și antidogmatismul, adică generozitatea, acceptarea și a altor perspective. În aceste condiții, mai poate fi cultura națională? Coșeriu răspunde că, fără îndoială, „cultura nu poate fi națională și nu trebuie să fie națională ca *obiect*”⁴. Ea va fi, inevitabil, națională prin *subiect*, deoarece creatorul face parte dintr-o comunitate constituită istoric, vădindu-și specificul național prin vocea sa. Lingvistul român apreciază că trebuie să ne ferim de specificul național „ca particularism, ca formă de concentrare numai în obiectele noastre; să nu spunem că nu ne ocupăm de Aristotel, de exemplu, sau de problemele generale ale umanității fiindcă nu sunt ale noastre”⁵. Din această perspectivă, toate lucrurile omenirii și toți gânditorii omenirii (filozofi, artiști, oameni de știință etc.) ne aparțin și nouă și prin ei ne lărgim orizontul istoric, ieșind dintr-un spațiu cultural închis.

1.2. Întrucât cultura este întotdeauna tradiție, „numai în tradiție și în cadrul tradiției se poate impune noutatea, faptul care suprimă o tradiție, însă în acord cu tradiția însăși”⁶. Observația este valabilă atât pentru obiectul culturii, care se creează la nesfârșit, cât și pentru știința care studiază obiectul (știința este și ea o formă a culturii,

¹ Eugen Coșeriu, *Deontologia culturii*, în *idem*, *Prelegeri și conferințe (1992-1993)*, Iași, 1994, p. 173.

² *Ibidem*.

³ *Ibidem*, p. 175.

⁴ *Ibidem*, p. 176.

⁵ *Ibidem*.

⁶ *Ibidem*, p. 177.

v. *supra*). De aceea, în conformitate cu *principiul tradiției* (unul dintre cele cinci care l-au călăuzit în activitatea de cercetător și care pun bazele lingvisticii ca știință a culturii), trebuie să admitem, spune Coșeriu, că „oamenii au fost întotdeauna inteligenți [...] și că în trecut au existat aceleași intuiții și aceleași treceri de la planul pur intuitiv [*bekannt*, n.n. C.M.] la acest plan reflexiv [*erkannt*, n.n. C.M.] de știință justificată și fundată”⁷, pentru că omul, în ceea ce privește științele culturii, posedă acea *cunoaștere originală* (de care vorbește Husserl). Este și motivul pentru care E. Coșeriu a căutat mereu în tradiție intuiții pe care le găsim în lingvistica actuală.

2. Pornind de la Hegel, care spunea despre Aristotel că acesta era omul capabil să vadă tot universul într-o scoică, adică să descopere toate universalitățile, E. Coșeriu afirmă că este suficient să studiezi un singur fapt lingvistic (de pildă, fonemul) pentru a vedea în acest fapt tot limbajul și prin limbaj „tot omul și toate posibilitățile creatoare ale omului”⁸. Vom încerca, așadar, să particularizăm tezele coșeriene menționate mai sus la problematica discursului repetat, referindu-ne în special la acele forme care nu țin de competența idiomatică⁹.

2.1. *Discursul repetat* „cuprinde tot ceea ce în vorbirea unei comunități se repetă într-o formă mai mult sau mai puțin identică sub formă de discurs deja făcut sau combinare mai mult sau mai puțin fixă, ca fragment lung sau scurt, a «ceea ce s-a spus deja»”¹⁰. Ca procedeu, acesta se opune tehnicii libere a discursului, întrucât elementele sale nu sunt comutabile în domeniul lor specific. În schimb, combinațiile lor, adică unitățile discursului repetat¹¹, adesea „corespund funcțional unor unități de diferite niveluri ale tehnicii libere și sunt comutabile cu acestea, drept pentru care pot fi considerate ca unități «neanalizabile» ale aceleiași tehnici”¹². Totuși, anumite forme ale discursului repetat (citatele celebre și proverbele, wellerismele) nu aparțin tehnicii idiomatice.

În vorbire, tehnica liberă se împletește cu discursul repetat, ceea ce rezultă putând fi comparat cu „un fel de pictură cu *colaj* simultan”¹³: „în tablou, pe lângă porțiuni executate cu tehnica pictorului care pictează, pot exista deopotrivă fragmente luate din alte tablouri, pictate de către alți pictori”¹⁴.

Discursul repetat, în special citatul (literar sau de alt tip) poate fi variat parțial, făcându-se în continuare aluzie la textul din care a fost extras. În anumite situații, „aluzia la text se configurează, tocmai, ca *imitație parodică* [s.n. C.M.] a unei opere

⁷ Eugeniu Coșeriu, *Epistemologia lingvisticii*, în vol. *In memoriam Eugeniu Coșeriu*, București, Editura Academiei Române, 2004, p. 89.

⁸ Eugeniu Coșeriu, *Universul din scoică* (interviuri realizate de Gheorghe Popa, Maria Șleahțișchi și Nicolae Leahu), Chișinău, Editura „Știința”, 2004, p. 50.

⁹ La Coșeriu, *competența idiomatică* se referă la cunoașterea unei limbi (cf. sp. *idioma* ‘limbă’) și nu la cunoașterea privind expresiile idiomatice, cum se înțelege, de exemplu, în scrierile cercetătoarei Gertrud Greciano prin termenul *compétence idiomatique*.

¹⁰ Eugeniu Coșeriu, *Lecții de lingvistică generală*, Chișinău, Editura Arc, 2000, p. 258.

¹¹ Este cazul expresiilor și al locuțiunilor sau, cu un singur termen, al frazeologismelor, considerate de Th. Hristea echivalente potențiale ale cuvintelor.

¹² *Ibidem*, p. 261.

¹³ Eugen Coșeriu, *Prelegeri și conferințe (1992-1993)*, Iași, 1994, p. 55 (prelegerea *Arhitectura și structura limbii*).

¹⁴ Eugeniu Coșeriu, *Lecții de lingvistică generală*, Chișinău, Editura Arc, 2000, p. 259.

literare”¹⁵. De altfel, prin modificările aplicate oricărui tip de discurs repetat (fie locuțiune, fie citat), „înțelegem că expresia nouă este o aluzie tocmai la cea veche”¹⁶.

2.2. Referitor la studierea modificării enunțurilor aparținând discursului repetat, trebuie spus că acest tip de cercetare s-a constituit și s-a dezvoltat în ultimele decenii, după întemeierea frazeologiei ca disciplină. Dar, cum se întâmplă frecvent, putem descoperi încă din Antichitate intuiții remarcabile și în această privință.

2.2.1. Astfel, trebuie semnalat că, încă de acum 1800 de ani, retorul grec Hermogenes din Tarsos (n. 160 – m. 225 d.Hr.) stabilea modul prin care se introducea citatul în text, identificând două feluri prin care se făcea acest lucru: [a] *κατα κόλλησιν*, adică atașând citatul în continuarea textului, „astfel încât legătura nu este decât superficială iar textul citat este net detașabil” și [b] *κατα παρωδιαν*, „în care textul original este asimilat cu textul autorului și practic indisolubil legat de acesta”¹⁷. În prima categorie [a] se includ citatele exacte (în accepțiunea modernă a termenului, cu trimiteri precise), în timp ce a doua categorie [b] ar cuprinde toate celelalte tipuri „de la aluzie sau parafrază, de la rezumarea ideii, adaptarea, prelucrarea și uneori alterarea – deliberată sau nu – a citatului, contaminarea mai multor citate, până la parodie”¹⁸.

Surprinde nu doar intuiția lui Hermogenes referitoare la utilizarea citatului în discurs, ci și înrudirea etimologică a termenilor vechi și moderni. Dacă în cazul perechii *parodie* și *katà parodian* legătura este evidentă, în ceea ce privește termenul *colaj* (< fr. *collage* ‘lipire’ < *coller* ‘a lipi’ < *colle* ‘lipici, clei’) și termenul *kóllesin* (din sintagma *katà kóllesin*), trebuie observat că ambii sunt reductibili la aceeași bază, cuvântul grecesc *κόλλα*, însemnând ‘clei, lipici’ (de altfel, fr. *colle* < gr. *kolla*¹⁹). Este adevărat însă că, în prezent, termenul *colaj* se referă la o tehnică ce înglobează atât *κατα κόλλησιν*, cât și *κατα παρωδιαν* atunci când vorbim despre inserarea discursului repetat în discursul concret – și nu doar dinspre Coșeriu²⁰.

2.2.2. Cât despre modificările formale ale discursului repetat, precizăm că baza teoretică a studiului acestora a fost pusă la punct, în lingvistica românească, de către cercetătorul ieșean Stelian Dumistrăcel, specialist în frazeologie²¹. Domnia sa consideră, pe drept cuvânt, că modificările pe care le suferă acest tip de enunțuri pot fi grupate în cele patru „figuri de construcție” semnalate drept „solecisme” de Quintilian în *Arta oratorică* (I. 5, 39-41): *detractio* (suprimarea), *adiectio* (adăugarea), *immutatio* (substituirea) și *transmutatio* (permutarea)²². Le ilustrăm, pentru familiarizare, cu câteva

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ Eugen Coșeriu, *Prelegeri și conferințe (1992-1993)*, Iași, 1994, p. 56.

¹⁷ Elisabeta Poghiric, *Problema citatului în antichitate (cu privire specială la Homer)*, în „Analele Universității București”, Limbi clasice și orientale, XX, 1971, p. 94, cu trimitere la Spengel, *Rhetores Graeci*, vol. II, Leipzig, 1854, p. 450.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ Cf. *The New Penguin English Dictionary*, Penguin Books, 2001, s.v. engl. *collage*, provenind din franceză.

²⁰ Vezi, bunăoară, cum este definit, într-un dicționar englezesc de termeni literari, procedeul denumit *collage*: “A term adopted from the vocabulary of painters to denote a work which contains a mixture of allusions, references, quotations, and foreign expressions” (J. A. Cuddon, *The Penguin Dictionary of Literary Terms and Literary Theory*, Penguin Books, 1999, p. 145).

²¹ O analiză a acestor tipuri de modificări urmărește și lucrarea lui Liviu Groza, *Dinamica unităților frazeologice în limba română contemporană*, Editura Universității din București, 2005.

²² Vezi Stelian Dumistrăcel, *Repeated Discourse as a Means of “Contact” and Manipulation in Journalistic Discourse*, în vol. *Limba și vorbitorii*, București, Editura Arvin-press, 2003, p. 217-237.

expresii și dictoane latinești: 1. *suprimarea* – apare, de pildă, atunci când, în diverse contexte, e destul să se spună doar *verba volant* sau, după caz, numai *scripta manent*, suprimându-se la stânga ori la dreapta dictonul *verba volant, scripta manent*; 2. *adăugarea* – *homo homini lupus (est)* a devenit în Evul Mediu *homo homini lupus, femina feminae lupior, clericus clerico lupissimus*; 3. *substituirea* – formula lui Plaut, *homo hominis lupus est*, se schimbă la diverși clasici în *homo homini deus est* (Caecilius) sau *homo res sacra homini* (Seneca); 4. *permutarea* – *ubi bene, ibi patria* a fost inversată de naționaliști: *ubi patria ibi bene*.

2.3. Formele discursului repetat care corespund unor texte întregi (sau unor fragmente de texte cu sens complet), cum sunt citatele, proverbele și wellerismele, sunt considerate de Eugeniu Coșeriu „tradiții literare [e vorba de „literatură” în sens larg, adică deopotrivă morală, ideologie etc., n.n. C.M.] inserate în tradiția lingvistică”, cuvenindu-se a fi studiate de lingvistica textului. Ele devin tradiții lingvistice, întrucât contribuie la construirea unor noi discursuri / texte / acte lingvistice.

Putem afirma, în consecință, că citatele celebre (ca și operele din care provin) reprezintă bunuri culturale ce aparțin întregii umanități. Și ele pot fi utilizate ca atare, în formulă originară (citatul exact), sau pot fi modificate, conform tipologiei de mai sus (*quadripartita ratio* a lui Quintilian). De asemenea, modificările se pot face direct pe original, în limba căreia îi aparține formula, sau în traducere, dar într-un context verbal realizat, bunăoară, în limba română; ceea ce demonstrează încă o dată că aceste forme trebuie studiate de lingvistica textului.

În acest sens, se poate susține că performanțele oamenilor de cultură români sunt perfect comparabile cu cele ale oamenilor de cultură străini (europeni, în cazul de față), toți participând, în cadrul tradiției, adică pornind de la modelele deprinse, la evoluția culturii universale. Pentru a dovedi toate acestea, e suficient să prezentăm un singur studiu de caz, privind modificarea unui singur enunț celebru – la origine tradiție literară europeană.

Cea mai faimoasă (și, probabil, cea mai lapidară) definiție a stilului, aparținându-i naturalistului și scriitorului francez George-Louis Leclerc de Buffon (1707-1788), este *Le style c'est l'homme même*²³, cel mai adesea întrebuițată fără termenul *même* (suprimare). Ideea în sine, anume că stilul este expresia unei individualități, nu este nouă, căci, într-o formulare asemănătoare (sentință), poate fi descoperită la mimograful latin Publilius Syrus: *Sermo imago animi est: vir qualis, talis est oratio* („Vorba este imaginea sufletului: cum e omul așa e și discursul”)²⁴.

Ca orice clișeu arhicunoscut, și formula lui Buffon a fost supusă modificărilor de tot felul (cele mai frecvente fiind substituirile), în spatele acestora aflându-se dorința de a-i contesta adevărul exprimat, nevoia de a-l corecta sau de a-l particulariza în funcție de contextul în care se purta discuția; desigur, uneori transpare și intenția ludică. Așa se face că formula a fost „atacată” chiar pe terenul limbii franceze. De pildă, Remy de Gourmont, punând în relație gândirea cu stilul în literatură, ajunge să-l înlocuiască pe acesta cu gândirea, căci amprenta pe care o lasă omul într-o operă intelectuală este cea din urmă: «Le signe de l'homme dans l'œuvre intellectuelle, c'est la pensée. *La pensée*

²³ Buffon a rostit aceste cuvinte în discursul său de recepție la Academie, în anul 1753: *Discours sur le style*; cf. I. Berg, *Dicționar de cuvinte, expresii, citate celebre*, București, Editura Vestala, 2003, p. 197.

²⁴ Publilius Syrus, *Sententiae / Maxime* (ediție bilingvă, traducere, studiu introductiv, note și comentarii de Traian Diaconescu), București, Editura Saeculum I.O., 2003, p. 135.

est l'homme même. Le style est *la pensée* même»²⁵. Este, după cum se observă, o dublă substituție.

Tot o substituție pe enunțul canonic aflăm la Benedetto Croce. Apreciind că „imixtiunea” femeilor în literatura modernă se datorează caracterului de „confesiune” pe care l-a căpătat aceasta („bărbații s-au efeminat puțin din punct de vedere estetic; și un simptom al efeminării lor e lipsa de pudoare în a-și etala mizeriile...”), filozoful italian vede în femei „ființe prin excelență afective și practice, care, așa cum subliniază când citesc cărți de poezie tot ceea ce se potrivește cu propriile lor aventuri și nefericiri personale sentimentale, tot astfel se simt în largul lor când sunt invitate să-și descarce sufletul”. Și adaugă: „Nici lipsa de stil nu constituie pentru ele o preocupare, căci așa cum s-a spus în mod subtil: «Le style, ce n'est pas *la femme*»²⁶.

Într-o altă ordine de idei și într-un alt context (românesc, ca toate cele care urmează), I. L. Caragiale se găsește în opoziție cu B. Croce. În narațiunea *Om cu noroc!*, povestitorul primește o scrisoare de la o oarecare familie Guvidi și, recunoscând exprimarea doamnei Guvidi, afirmă: „Stilul e *femeia*... Grațioasă doamnă Guvidi! Îi cunosc scriptura și dictonul favorit [*où il y a de la gêne, il n'y a pas de plaisir* n.n C.M.], pe care îl spune așa de des și cu o atât de fermecătoare clipire în ochi!”.

Dar o modificare a citatului, ca *immutatio*, poate fi întâlnită mai înainte la Vasile Alecsandri. În *Istoria unui galbân și a unei parale*, problema stilului este înlocuită cu chestiunea financiară, după cum reiese din replica galbenului olandez: „D. Buffon, naturalistul francez, au zis că: stilul arată omul; eu zic că: *buzunarul* arată omul. El este cea mai sigură caracteristică a firei, a patimelor și a moralului său. De pildă, buzunarul unui cheltuitor este spart; punga unui zgârcit e făcută din materie groasă și trainică și e legată cu nouăzeci și nouă de noduri...”.

Și alte spirite rafinate din cultura noastră s-au „jucat” cu celebra sintagmă. Tudor Vianu, definind stilul drept: „unitatea structurii artistice într-un grup de opere raportate la agentul lor, fie acesta artistul individual, națiunea, epoca sau cercul de cultură”, face următoarea remarcă: „«Le style c'est l'homme», spune Buffon și ar fi putut adăuga că [stilul] este *națiunea, epoca sau cercul de cultură* căreia opera îi aparține²⁷”.

Evident că și în textele românești modificarea enunțului se poate face direct pe original și nu în traducere. Justificându-și explicațiile în manieră atrăgătoare din dicționarul său de expresii celebre, I. Berg declară în prefață: „Parafrazându-l pe Buffon, putem spune că *le style c'est l'âme*; și în paginile acestui dicționar vibrează într-adevăr sufletul unei epoci, sufletul luminos al unor oameni luminați, fiecare cu specificul, cu zestrea, cu talentul lui. Prin urmare, nici stilul nu poate fi același pentru toți²⁸”.

Vom trata în final cea mai rară dintre figurile de construcție quintiliene: *transmutatio* (permutarea). Într-un scurt eseu intitulat chiar *Omul e stilul*, Nicolae Manolescu inversează formula lui Buffon pentru a dovedi că și reciproca este valabilă: „Și anume că dacă scrisul exprimă pe cel care scrie, la rândul lui, cel care scrie ia cu

²⁵ Remy de Gourmont, *Problème du style*, Paris, Mercure de France (seizième édition), 1938, p. 154.

²⁶ Benedetto Croce, *Breviar de estetică. Estetica în nuce*, București, Editura Științifică, 1971, p. 169.

²⁷ Tudor Vianu, *Stilul*, în *idem, Studii de stilistică*, București, EDP, 1968, p. 31. Tot o adăugare (*adiectio*) identificăm și în titlul articolului scris de I. Isarova, *Stilul înseamnă omul și timpul*, în „Contemporanul”, nr. 16, 1961, p. 3.

²⁸ I. Berg, *op. cit.*, p. 9.

timpul chipul scrisului său”²⁹. Demonstrația se face în jurul lui G. Călinescu, despre care se afirmă că și-a creat mai întâi un stil, pentru ca apoi personalitatea lui să-l copieze. Mai mult decât atât, adaugă Manolescu, „*omul e stilul și din unghiul lecturii*. Ce știm noi despre omul Eminescu este o proiecție a stilului lui: melancolia, romantismul, patosul, langoarea. [...] Ne-am făurit despre poetul național o imagine pe care o datorăm versurilor lui învățate din clasele primare”³⁰.

3. Având un grad mare de generalitate și bucurându-se de autoritatea unor personalități cu renume, citatele celebre, sunt „mai universale” (dacă se poate spune așa) decât celelalte forme ale discursului repetat, chiar și decât proverbele, întrucât pot fi întrebuințate cu limba proprie, în original, în texte realizate în alte limbi. Modificările lor reprezintă privilegiul minților creatoare, înzestrate cu *enérgeia*, ce depășesc modelul învățat (tradiția), deși, după cum afirmă neîncetat Coșeriu, faptul care suprimă o tradiție este în acord cu tradiția însăși. Dar mai merită subliniat un aspect: modificările în sine nu reprezintă nimic, atâta timp cât nu este redat și contextul care le motivează, iar contextul este românesc, creat de români. Așadar, și în privința utilizării sau modificării enunțurilor aparținând discursului repetat, cultura rămâne universală ca obiect și națională prin subiect.

Types of Repeated Discourse as European Literary Traditions Inserted in the Romanian Linguistic Tradition

Our paper has as a starting point the ideas of the great linguist Eugeniu Coșeriu (1921 – 2002) concerning culture and tradition, with a view to creating an appropriate outline in order to analyse some types of repeated discourse, the latter being also considered from Coșeriu’s point of view. Repeated discourse is defined as “everything that is repeated in a community’s speech, in a more or less identical type of ready-made discourse or a more or less fixed combination, as a long or short fragment of ‘what has already been said’ (Eugeniu Coșeriu). A type of repeated discourse, dealt with here, consists of famous quotations, often of foreign origin in our culture, but which become literary traditions inserted in our linguistic traditions, due to be studied by text linguistics.

Famous quotations and phrases, adages etc, belong to the entire humanity and, implicitly, to our culture. According to Coșeriu, culture (based on language) is a creative activity (*enérgeia*), unlimited; however, it is always placed within tradition and in full accordance with that tradition. Culture is universal as object, and national through subject, since the creator belongs to a historically-made community, proving its nationality through its own voice.

Our aim is thus to make a few comments on how some types of repeated discourse of European origin in our Romanian linguistics can be used and modified (starting from the studies of the researcher Stelian Dumistrăcel). As a case in point, we will deal with Buffon’s phrase «Le style c’est l’homme même».

²⁹ Nicolae Manolescu, *Omul e stilul*, în *idem, Lectura pe înțelesul tuturor*, Brașov, Editura Aula, 2003, p. 249.

³⁰ *Ibidem*, p. 250.